

ПРОСТРАНСТВЕНИТЕ ОРИЕНТАЦИИ В КУЛТУРАТА И В ЕЗИКА

Палмира Легурска, Иля Златанов

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

Резюме. Изток, запад, север, юг не са универсални понятия. В редица култури и исторически периоди те липсват или остават неназовани. Не по-малко важни са елементите на релефа и антропоцентричните ориентири. Думите, с които те се обозначават, често се превръщат в концептуални метафори, пронизващи ежеднезната реч. В концептите се съдържат езикови и културни знания, представи, оценки. Познаването на националната култура е ключово за разбиране на правилния смисъл.

Keywords: space orientations; culture language; concept; knowledge

Последните десетилетия са белязани от факта на развитието на една нова научна дисциплина – лингвокултурология. В този термин се съдържа указание за тясната връзка между езика и културата. Връзката без съмнение съществува, защото сама по себе си тази дисциплина може да бъде източник на ценни сведения за това какво именно в даден език е специфично, какво е общо, а също и това, че в езиките се пречупват едни или други представи, свързани и обусловени от националните, регионалните, корпоративните, религиозните и пр. типове култури. Когато се изследват тези пречупвания, знанието на съответните култури е първично, а езиковите данни са вторични, тъй като езикът е отражение на някои културни особености, и тяхното извличане от езика е невъзможно, без да е налице първоначалното знание на тези особености в реалния свят (Pavlova, 2015: 201).

Тясната връзка и взаимна зависимост на чуждоезиковото обучение и межкултурната комуникация е толкова очевидна, че едва ли се нуждае от пространно разяснение (Ter-Minasova, 2000: 25).

Въведение

В пещерата Abauntz в Навара, Испания, учените от Сарагоския университет откриват наскално изображение на околния пейзаж. На него се виждат очертания на планини, реки и езера, както и пътеки и подстъпи към пещерата. Личи си криволичетата река, в която близо да планината се вливат два пото-

ка. Планината е точно тази, която може да се види от входа на пещерата, със стада от диви кози върху склоновете. Южната част на клисурата е равна, там потоците се забавят и образуват меандри, а през пролетта се разливат. Меандрите са изобразени с възли от концентрични щрихи и снопчета от линии. Тази рисунка на възраст близо 14 000 години е може би най-древната открита досега географска карта (Utrilla, Mazo, Sope, Martínez-Bea Martínez-Bea & Domingo, 2009).

Релефът

Елементите от пейзажа – планини, реки, пътеки – са вероятно най-ранните ориентир на древния човек. Китайската пейзажна живопис *шан-шуй* означава ‘планини и води’ – според най-ярките елементи на пейзажа. В редица култури те си остават основни ориентир, използвани не по-рядко от посоките на компаса. В морските култури (Океания, Индонезия) съществуват специални термини за посока към морето или към сушата (англ. *seaward*, *landward*), нагоре или надолу по брега (англ. *upcoast*, *downcoast*). В малайски език, когато думата *laut* ‘море’ се добави към понятията за изток (*timur*) или запад (*barat*), значенията се променят съответно в североизток и северозапад. В австралийския език барди обозначават посоките с изразите „с прилива“ и „срещу прилива“ (Cooperrider, Slotta & Núñez, 2016). Руският израз *держатъ-ся мористей* означава плаване далеч от брега, в противоположност на каботажното плаване (от исп. *cabo* ‘морски нос’, т.е. плаване от един нос до друг, без навлизане в откритото море).

Горе и долу

В ориентацията по вертикал (лат. *vertex* ‘върх’) релефът играе основна роля. Понятията *горе* (стб. *гора* ‘планина’) и *долу* почти са загубили връзка с етимологията си. Но връзката с релефа многократно се възпроизвежда в културите, напр. сръбски *узбрдо – низбрдо* ‘нагоре-надолу’ при *брдо* ‘хълм’ или аналогичните руски *в гору* ‘нагоре’ и *под гору* ‘надолу’.

Арабските астрономи обозначават точката, която се намира над главата на наблюдателя, с понятието *samt ar-ra’s* – ‘път на главата’. След много трансформации (изпускане на думата *ar-ra’s* ‘главата’, неправилно разчитане на буквата *m* като *ni* и т.н.) думата придобива формата *zenith*, която ползваме и до днес. Множественото число на думата *samt* – *as-sumut* ‘пътищата’ възприемаме като азимут. А противоположната точка на зенита наричаме *надир*, от ар. *nazir* ‘противоположен’. Всички тези понятия са специализирани термини, които навлизат в Европа през Средновековието. В ежедневния език *горе* и *долу* имат много широко значение, което варира съобразно контекста.

В епоса на Албания, която е предимно планинска страна, се обозначава като **Долна земя арбанавска**. Съответно арбанасите приветстват епичния герой като **добър юнак, горноземец**. Исторически **Долна земя** са се наричали югозападните български области, за отлика от **Горна земя – Мизия** (Petrov &

Temelski, 2003: 5). В древна Русия като Низовская земля са определяни териториите на югоизток от Новгород. Може да се остане с впечатлението, че ‘горе’ е северът, а ‘долу’ – югът. Всъщност фактът, че на географските карти северът е отгоре, е чиста условност. Например полуостров *Ардс* в Северна Ирландия се дели на *Долен*, или *Северен* (*Ards Lower*), и *Горен*, или *Южен* (*Ards Upper*). В древните карти почти никога северът не е горе, защото оттам идва тъмнината. Западът – също, защото там залязва слънцето. Най-често картите са били ориентирани на изток, към изгрева и едва в картите на холандския картограф Меркатор през XVI век северът заема сегашното си място (Brotton, 2014).

В древността Египет е бил разделен на две земи – Долен Египет на север, където Нил се разлива в многобройните канали на делтата, и Горен Египет на юг до Асуан. Горен и Долен описва течението на Нил, който извира на юг от планините на Източна Африка и тече на север към Средиземно море.

На сушата реките са основни забележителности, използвани за ориентир. Почти до най-новото време реките са били основни транспортни артерии. Според течението на реките римските провинции са били определяни като *долна* (*inferior*) или *горна* (*superior*) – Мизия, Панония, Германия. В търсене на географски закономерности учените установяват, че на редица места антропологичните признаци се разпространяват не по посока север-юг или изток-запад, а по поречието на реките (Drobyshevski, 2015).

Понятията ‘срещу течението’ и ‘по течението’ придобиват особена важност. В някои езици те са закрепени като еднословни термини: в сръбски *узводно* и *низводно*, в английски *upstream* и *downstream*.

Координационни системи, базирани на елементи от околната среда, са разпространени сред много народи. Те могат да бъдат намерени в езици от Арктика, Хималаите, Амазония. Но може би най-универсално приложение опозицията „горе – долу“ намира в папуаския език юпно (Cooperrider, Slotta & Núñez, 2016). Долината Юпно се намира сред високата планинска верига *Finisterre* (края на земята). През долината под слаб наклон тече река, а перпендикулярно на реката се издигат стръмни склонове. Тази топография на външния свят метафорично е пренесена и в жилищата. Когато се движат от вратата към дъното на къщата, хората се ‘качват нагоре’. Наред със „склона“, който се издига от вратата към вътрешността, втора мислена ос съединява огнището със „стръмнините“ на страничните стени. Юпно използват вертикала и когато говорят за времето: сочейки нагоре, обозначават бъдещето, а надолу е миналото. Противоположно използване е засвидетелствано в севернокитайски (путунхуа) – миналото е нагоре, а бъдещето е надолу (Boroditsky, Fuhrman & McCormick, 2011). Това още веднъж демонстрира, че пространствените метафори не са универсални, а са свързани с културите.

Когато понятията *горе* и *долу* се превръщат в абстрактни концепти, те губят връзката си с релефа и заживяват самостоятелен живот. В Англия много

градове са възникнали около пристанищата – най-ниската част на сушата. Но в съвременния език *downtown*, букв. ‘долният град’, означава просто център на града, без оглед на релефа. В редица култури също към центъра ‘се слиза’.

Слънцето

В европейската и китайската култура дълбоко е залегнало ориентирането според положението на слънцето. Китайската двуколка, сочеща на юг, датира от III в.н.е. (Santander, 1992). Устройството е механично и не използва магнитен компас, а в началото на пътуването посоката е задавана ръчно.

В изследването на Браун (Brown, 1983) се посочва, че в 60% от езиците, които използват посоките изток и запад, тези понятия са свързани с изгрева и залеза. Самият концепт за ориентиране в европейските езици се свързва с латинската дума *oriens, orientem*, означаваща по първо значение ‘изгрев’ (сегашно причастие от *oriri* ‘издигам се, изгрявам’ – OED/etymonline/Orient).

Ако в повечето езици изтокът и западът се свързват с изгрева и залеза на слънцето, етимологията на понятията ‘север’ и ‘юг’ е по-различна. В германските езици северът (**nurtha-*) се свързва с идеята за ‘ляво’ и ‘долу’: с лице към изгрева северът се пада отляво. ‘Ляво’ е и значението на арабската дума за север — *shimāl*, докато югът — *djanub* – е просто ‘страна’ – страната, където слънцето започва да слиза надолу. Славянската дума *север* е сродна на такива индоевропейски понятия, като лит. *šiaurūs* ‘бурен, пронизващ’ (за вятър), гот. *skūra windis* ‘ураганен вятър’ и англ. *shower* ‘проливен дъжд’ (OED/etymonline/*shower*). Турският термин за север – *kuzey*, е произведен от думата *kuz* – ‘място без слънце, сенчеста страна’.

Югът често се свързва със светлината. Германският термин **sunthaz* е произведен от **sunnon* ‘слънце’. В славянските езици думата *юг* се извежда от индоевропейски корен със значение ‘блести, сияе’ и сроден на такива думи, като гръцката *ἀΰνῃ* ‘блясък’ и албанските *agóĳ* ‘разсъмва’, *agume* ‘зора’. Латинското понятие *auster* ‘южен вятър’, по-късно юг, е от същия индоевропейски корен **ausus-*, от който е и *Aurora* – богинята на зората.

В открито море слънцето остава най-важен и почти единствен ориентир. В облачните северни ширини, където небето често е скрито от облаци, древните викинги са използвали **слънчев камък** – исландски шпат, който поляризира светлината и сочи къде зад облаци е скрито слънцето. За викингите усвояването на пространството става по т.нар. силови линии – пътища. Терминът *nǫm* (*vegr*) е основополагащ формант на скандинавската географска номенклатура. При това пътът се оказва по-важен, отколкото самите територии, разположени около него. Така например топонимът *Austrvegr* (източният път) може да се използва за коя да е от страните на изток от Скандинавия – Русия, Византия, Сирия, Палестина и други. Името на Норвегия произлиза от *Nordrvegr* – Северния път (Uspenski, 2000).

Позицията на слънцето може да се наблюдава през деня. Сутрин то изгрява на изток и вечер залязва на запад. Всъщност точно на изток и точно на запад

става само през дните на пролетното и есенното равноденствие, иначе тези посоки са приблизителни. В средата на деня слънцето е в зенита си. Часовниковата стрелка по циферблата повтаря движението на слънцето: в 6 часа (времето на изгрева) е в най-ниско положение, после се издига наляво и стига до зенита (12 часа), след което започва да „слиза към залеза“. Понятията *пладне* (<полъ днѣ) и *полунощ* в славянските езици са синоними съответно на **юг** и на **север**.

Движението на слънцето по небосклона придобива особена културна значимост.

В българската традиция хорото се движи от ляво надясно – посока, обратна на часовниковата стрелка, както се движат планетите около слънцето. В Русия движението по слънцето (*посолонь*) или против слънцето (*противосолонь*) по време на кръстния ход е в основата на разделението между старообрядци и новообрядци. Новообрядците въвеждат гръцката традиция за обикаляне на храма против слънцето, при което храмът остава винаги отляво на богомолците, а старообрядците запазват старата традиция за движението *посолонь*. Келтската традиция, запазена в Шотландия, определя движение по слънцето (*deisel* от латинското *dexter* ‘десен’) за благоприятно и щастливо; движението против слънцето (*widdershins* ‘против пътя’) се е смятало за неблагоприятно и се е използвало за предизвикване на отрицателно въздействие – проклятие, черна магия и под. (Birkhan, 1997: 690).

В далекоизточните писмености (Китай, Япония) графичните символи се подреждат в колони от горе надолу, а самите колони се редят от дясно наляво. В семитските писмености направлението също е ‘по слънцето’, от дясно наляво. Когато гърците заемат финикийската азбука, направлението на писане се променя и става от ляво надясно. Такава е посоката на писане у повечето индоевропейски народи — латиница, кирилица, арменска азбука, индийските писмености и техните производни. Може би посоката на писане е отразявала някаква идеология, която сега е скрита за нас.

Звездите

При нощното небе за ориентир са използвани звездите. Полярната звезда не променя положението си през цялата нощ, защото съвпада със Северния небесен полюс. Полярната звезда е в края на дръжката на ‘черпака’ на съзвездие Малката мечка. От гръцкото име на мечката *arktos*, произлиза и понятието *arktikos* ‘северен’. ‘Черпакът’ на съзвездие се оформя от седемте най-ярки звезди, откъдето произлиза латинската представа за севера – *septentriones* (от *septem*, седем).

Ветровете

Имената на ветровете исторически са свързани с планините. В древна Гърция са вярвали, че северният вятър *Борей* живее в тракийските планини. Самото име *Βορέας* се извежда от индоевропейския корен **Hk'or-* ‘планина’, от

който е и славянската дума **гора** (Gamkrelidze & Ivanov, 1984: 666). За жилище на пролетния вятър *Зефир* се е смятала планинска пещера в Тракия. Римският двойник на *Зефир* – *Favonius*, е в основата на думата **фьон** (нем. *Föhn*) – ‘вятър, който духа от планината към долините’.

Когато хората стават по-подвижни и се развива мореплаването, ветровете започват да се свързват все повече със страните на света и със сезоните (Brown, 1983). **Борей** идва от север или североизток и е много бурен безмилостен вятър. Наследникът на древногръцкия **Борей** – вятърът **Борà**, известен на Балканите, е северен или североизточен силен студен вятър, който духа от планините (Vekilska, 2012: 283 – 285). **Зефир** е плодonoсен западен вятър, предвестник на пролетта. Римският му еквивалент *Favonius* (‘благият’) е покровител на посевите и цветята. Ужасният *Ном*, както го нарича Хезиод, е опустошителният южен суховеи, който унищожава посевите. *Еврос* идва от изток или югоизток и не е свързан с определен сезон. Ветровете са свързани и с определени географски области: **Борей** идва от Понта и земите на сарматите, *Еврос* – от Индиите, *Ном* се свързва с „етиопците отвъд Египет“, а *Зефир* – с Херкулесовите стълбове, откъдето започват Европа и Африка (Muller, 1855: 437).

В Източна Африка направлението на мусоните определя посоките *kusini* (югозапад) и *kaskazini* (североизток). По-късно в суахили тези понятия започват да означават съответно **юг** и **север** (Brauner, 1998: 30).

В Библията ветровете живеят в четирите къта на земята (‘*keʒot haarezʹ*). Имената на тези четири къта, или ъгъла, отразяват пейзажа на древна Юдея. Изтокът се обозначава с думата *kedem*, производна от *edom* ‘червен’ – цвета на утринната зора, но и на червеникавите скали в юдейската пустиня. *Kedem* също е името на суховеи, идващ от изток. Югът често е *negev*, по името на пустинята Негев в южната част. Западът много пъти се определя като *yam* ‘морето’ – Средиземно море край западните брегове на Палестина. По-късни термини за запад вече са *aḥor* ‘назад’ и *maʿarab* – ‘залезът’ (Jewish Encyclopedia, 1906/west).

Близо до устието на реката Оронт край сегашната сирийско-турска граница се издига планината Цафон. В древната ханаанска религия това е била свещената планина на бога Ваал. Пророкът Исаия също говори за нея като за обител на боговете: „Ще възвишия престола си над Божиите звезди и ще седна на планината в събора на боговете, накрай север“ (Исаия 14:13). Поради важноста на тази планина и местоположението ѝ като северен предел на Ханаан името ѝ се използва метонимично за обозначаване на Севера: *Прострял е Той север (цафон) над празнотата, окачил е земята на нищо* (Йов 26:7).

Поради библейската ориентация на изток по-късно термините *kedem*, *saphon* и *negev* придобиват значения *преден*, *ляв* и *десен*.

Телесните ориентири

Ориентирането по посоките на компаса не е универсално. В изследването си върху 127 езика Браун показва, че в 18% от езиците въобще отсъства

концептът за посоките на света, а само в 64% са налични и четирите страни на света. Освен небесните тела езиците използват и други ориентир за посоките – природни забележителности (landmarks), атмосферни явления (ветрове, температура), общи антропоцентрични ориентир – *горе-долу, ляво-дясно* (Brown, 1983).

Наред с посоките на компаса се използват и ориентир спрямо относителната позиция на наблюдателя. Съчетание на телесни и соларни ориентир е засвидетелствано в епитафията на тюркския владетел Кюл Тегин от VIII век (Zhirakuziev, 2012: 84). Ориентацията на наблюдателя е на изток:

Напред до изгрева,
надясно до южните земи,
назад до залеза,
наляво до полунощните страни,
там всичките народи
са под моя власт.

Соларните координати имат за основа четирите повратни момента в движението на слънцето: изгрев, пладне, залез, полунощ. „Телесните“ посоки се съобразяват с четирите страни на човешкото тяло и предполагат движение спрямо тях: напред, назад, наляво, надясно. Тази система търпи известна корекция, съобразена с топографията, тъй като с неизбежност предполага движение. Например, ако повечето посоки са закрити от планини, истуканът или капището могат да бъдат ориентирани не точно на изток, а на север-североизток, понеже това се оказва единствената посока напред (Ermolenko, 1995:189).

Цветните посоки

Светлината е в основата не само на географските посоки, но и на цветовете. В редица азиатски култури се развива особена цветосимволика, при която географските посоки се свързват с определен цвят. Така например в традиционните китайски представи северът е черен, югът – червен, западът – бял, а изтокът – син или зелен. Като жълт се обозначава центърът или зенитът – точно над наблюдателя.

Старото китайско име на реката **Амур**, която на север служи за граница с Русия, е *Хейхъ* – Черната река. По-късно е наречена *Хейлунджан* – Реката на черния дракон, и образът се доразвива: опашката на Черния дракон лежи в Монголия, левите му лапи са в Русия, а десните – в Китай, главата опира в Охотско море и той пие вода от Татарския пролив.

Един от най-древните отгласи на тази азиатска цветосимволика е името на **Черно море**. Пиндар го нарича **Póntos Áxeinos**. Смята се, че това название произлиза от иранската дума *axšaina* – ‘тъмен, черен’ – и отразява персийската гледна точка, от която морето се пада на север от Иран. По гръцка народна етимология названието се свързва с думата *á-xinos* ‘негостоприемен’ и за да се избегне лошата поличба, името се променя на *Euxínus* – ‘гостоприемен’.

Но по-късно древната цветосимволика отново оживява: морето на север от Турция е наречено **Kara deniz**, а българското **Черно море** е просто название, което вече не се свързва със Севера.

По сходен начин водите на юг от Персия са били наричани **Червено море**. Червено или Еритрейско море в древността е доста неопределено название, което обхваща водите на Индийския океан между Африка, Арабския полуостров и Индия. Херодот използва термините южно и червено море (*erythra thalassa*) като синонимични (Schmitt, 1989: 310 – 313).

В етнонимите цветосимволиката се използва за обозначаване на исторически изходното географско положение на рода или племето спрямо главния род (Копонов, 1975: 168). Така например етническите таи са разселени на големи територии от индийския щат Асам през Южен Китай до редица страни в Индокитай. Те се спускат на юг по течението на Меконг и други реки, като „основните таи“ се заселват главно в поречието на Чао Прая, докато онези, които мигрират на югоизток към Виетнам, получават названията *бели, черни и червени таи*.

По време на Великото преселение на народите от Изток идват хуни, авари, хазари, прабългари, маджари, по-късно печенеги и кумани и така източната цветосимволика достига и до Европа. Арабският автор Идриси помещава белите кумани на запад от черните. Константин Багренородни говори за бели сабири, които чергаруват по западното крайбрежие на Каспийско море, и за черни българи в района на Кубан. В крайния запад на славянския свят той разполага белите сърби, обитаващи земите на сегашните лужишки сърби (Саксония, Бранденбург и Силезия), а малко на изток от тях – белите хървати (Dvornik, 1949: 268).

Името **Червена Хърватия** (*Croatia Rubea*) се среща в Летописа на Дуклянския поп за обозначаване на Южна Далмация и околните земи. В описанията на европейските историци и пътешественици се говори за **Червена Русия** (*Russia Rubra*), обхващаща земите на Галицкото княжество в Западна Украйна, **Черна Русия** (*Russia Nigra*) на север и **Бяла Русия** (*Russia Alba*) – съвременна Белорусия или най-западните земи на русите.

Най-вероятно „цветните“ посоки не са били чужди и на прабългарите. Названието **бял** се използва за редица населени места, разположени на запад от първата българска столица.

Белград Албански е влизал в Първото и Второто българско царство, както и в Охридската българска архиепископия. Там се пазят мощите на учениците на Кирил и Методий – Горазд и Ангеларий, както и на Свети Йоан Владимир – зет на Самуил. До XVII век градът се нарича *Белград*, а впоследствие името му е преиначено на *Берат*.

Когато българите възстановяват древния Сингидунум, те го наричат Белград. Маджарите, които също имат „бели“ градове, уточняват наз-

ванието като *Nándor Fehérvár* – Български Бял град, за да се различава от кралската им резиденция *Székesfehérvár* (Престолния Бял град). През Х век наместник на трансилванския Белград става унгарският войвода Жомбор и градът е наречен *Gyulafehérvár* – Белия град на войводата. Въпросният Жомбор се покръства и приема християнското име Юлий, затова на латински градът е преведен като *Alba Iulia*. Сега в Румъния това е официалното име на града.

Цветовият код навлиза и във византийската традиция. Докато романо-езичното население на Епир и Тесалия се обозначава просто като **власи**, живеещите по-на север от тях се определят като **черни власи**, **Μαυροβλάχοι**. През XIV век румънските земи в църковно отношение се делят на три области: Угровлахия на запад, Росовлахия на изток и Мавровлахия, управлявана от търновския митрополит.

В народно хърватско произношение мавровласите стават *морлаци*: романо-езични пастири из Динарските планини. Така връзката „черен – северен“ избледнява. Но названието **черни** намира ново основание в облеклото на пастирите власи: поради характерния си черен ямурлук (*гуна*) те често са наричани *църногунци*, *карагуни*, а в Сърбия и *църновунци* (от „черна вълна“).

Обозначаването на румънците като черни, или **каравласи**, се държи чак до XX век. В автобиографията си Марко Цепенков, родом от Прилеп, нарича **влашки** аромънския език, докато румънският е определен като **каравлашки**.

Бяла река, черна река

Имената на много реки в Европа и по света съдържат в названията си идеята за цвят. Най-често смисълът, който се влага, е цветът на водата: бистра или мътна. Понякога названията са ясни от гледна точка на съвременния език: **Бистрица**, **Бяла река**, река **Църна** в Македония, немските **Weißenbach** и **Schwarzenbach** и подобни. Друг път значението се установява след етимологичен анализ: *Тимиш* в Румъния, на унгарски *Темеш* и на сръбски *Тамиш*, се извежда от старобългарската дума *тъмънъ*. Реката *Мста* в Новгородска област, на древноруски *Мъста*, произлиза от финланската дума *musta* ‘черна’.

Източна Европа се характеризира с едно специфично явление: като „бяла“ и „черна“ се квалифицират притоците на някои големи реки. Например в украинските Карпати река Тиса се образува от сливането на *Бяла* и *Черна Тиса*, в Полша има *Biały Dunajec* и *Czarny Dunajec*, и т.н. Фактът, че по този начин се обозначават именно притоците, навежда на мисълта, че това е опит за локализиране на местоположението им спрямо основната река. Доколкото това явление обхваща Изтока на Европа, влиянието на източната цветосимволика изглежда твърде вероятно. Черният е цветът на севера и Черният Криш в Румъния е на север от Белия Криш. Но реките често сменят посоката си и противопоставянето „черен – бял“ трудно

може да се тълкува като опозиция север – юг. Цветообозначаването може да се променя, когато се намират нови паралели с обектите на околната среда (Bowern, 2016).

В хидронимиката притоците често се обозначават спрямо това дали се вливат отдясно или отляво в голямата река. В славянския свят много реки носят такива имена, като **Десна**, **Десенка**, **Десновка**, **Деснок**, или **Шуйца** (стб. шуи ‘ляв’), **Шуйка**, **Шулеша**, **Лева**, **Левкуша** и подобни. У нас като **бели** се определят десните притоци (**Бела Места**, **Бели Вит**, **Бели Лом**, **Бели Искър**, **Бели Дрин** в Косово), а **черни** са левите притоци (**Черна Места**, **Черни Вит**, **Черни Лом**, **Черни Искър**, **Черни Дрин** в Македония и Албания).

За прабългарската система е характерно делението на войската на ляво и на дясно крило. Това деление се прилага и върху административно-териториалното устройство на държавата. При ориентация на юг, с лице към Византия, надясно се пада Западът, който традиционно се обозначава като *бял*. Защо обаче с притоците е тъкмо обратното – десните са бели, а левите – черни? Както показва Н.И. Толстой, сега определяме притоците по течението с лице към устието на реката, докато в древността е било тъкмо обратното – против течението или с гръб към устието. Има многобройни свидетелства, които сочат, че реките с име **Десна** всъщност са леви притоци, което отразява тази древна гледна точка (Tolstoy, 1997: 432). Съвременното гледище е застъпено в притоците на река **Осъм**: **Бели Осъм** е ляв приток, а **Черни Осъм** – десен.

Заклучение

Човек открай време е изпитвал нужда да определи мястото си. „Къде съм? Накъде да тръгна?“ са базови въпроси, които в човешката история са получавали различни отговори. За Кант ориентирането означава по дадена посока – от четирите, на които делим хоризонта, да намерим останалите. Но изток, запад, север, юг не са универсални понятия. В редица култури и исторически периоди те липсват или остават неназовани. Не по-малко важни са елементите на релефа и антропоцентричните ориентири. Думите, с които те се обозначават, често се превръщат в концептуални метафори, пронизващи ежеднезната реч. В концептите се съдържат езикови и културни знания, представи, оценки. Концептите не само се мислят, те се преживяват, съдържат в себе си емоции, симпатии и антипатии. Ярък оценъчен смисъл носят в себе си такива „пространствени“ понятия, като *възвишен* и *долен*, дясното като „правилна“ посока (англ. *right*, рус. *правый*) и противоположна оценка на лявото (*левак*), движение напред или назад (*прогресивен* – *ретрограден*).

Концептите са специфични за всяка култура. За повечето жители на Стария свят Северът се свързва с представата за студ и мрак, но в Бразилия се движат от знойния север към прохладния юг. Именно затова познаването на националната култура е ключово за разбиране на правилния смисъл.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. В много азиатски езици понятията „синьо“ и „зелено“ се описват с една и съща дума. В специализираната литература за предаването ѝ се използва английският термин grue (green + blue).

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Vekilska, B. (2012). *Obshta klimatologiya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski". [Векилска, Б. (2012). *Обща климатология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.]
- Gamkrelidze, T. V. & Ivano, Vyach. Vs. (1984). *Gamkrelidze, Ivanov. Indoevropskiy yazayk i indoevropskiy*. Tbilisi: Izdatelystvo Tbilisskogo universiteta. [Гамкрелидзе, Т. В. & Ивано, Вяч. Вс. (1984). Гамкрелидзе, Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.]
- Drobayshevskiy, S. (2015). *Evropeoiday*. Dostapno na: <https://postnauka.ru/video/40880> [Дробышевский, С. (2015). *Европеоиды*. Доступно на: <https://postnauka.ru/video/40880>]
- Ermolenko, L.N (1995). K voprosu o kartine mira drevnih tyurkov (na materiale izvayaniy i ogradok. *Voennoe delo i srednevekovaya arheologiya Tsentralnoy Azii*. Kemerovo. 186 – 198. [Ермоленко, Л.Н (1995). К вопросу о картине мира древних тюрков (на материале изваяний и оградок. *Военное дело и средневековая археология Центральной Азии*. Кемерово. 186 – 198.]
- Zhirakuziev, N.I. (2012). Predstavleniya drevnih tyurkov o mirozdanii. *Rossiyskaya tyurkologiya*, №3(6). [Жиракузиев, Н.И. (2012). Представления древних тюрков о мироздании. *Российская тюркология*, №3(6).]
- Kononov, A.N. (1975 – 1978). Semantika tsvetooboznacheniy v tyurkskih yazaykah. *Tyurkologicheskiy sbornik*. Moskva. 159 – 179. [Кононов, А.Н. (1975 – 1978). Семантика цветообозначений в тюркских языках. *Тюркологический сборник*. Москва. 159 – 179.]
- Kononov, A.N. (1974 – 1978). Sposobay i terminay opredeleniya stran sveta u tyurkskih narodov. *Tyurkologicheskiy sbornik*. Moskva. 72 – 89. [Кононов, А.Н. (1974 – 1978). Способы и термины определения стран света у тюркских народов. *Тюркологический сборник*. Москва. 72 – 89.]
- Pavlova, A.V. (2015). Lingvokulturologiya v Rossii: „za“ i „protiv“. *Przeglad Wschodnioenropejski* 6/2, 201 – 221. [Павлова, А.В. (2015). Лингвокультурология в России: „за“ и „против“. *Przeglad Wschodnioenropejski* 6/2, 201 – 221.]
- Petrov, P. & Temelski, Hr. (2003). *Tsarkva i tsarkoven zhivot v Makedonia*. Sofia: Makedonski Nauchen Institut. [Петров, П. & Темелски, Хр. (2003).

- Църква и църковен живот в Македонија.* София: Македонски научен институт.]
- Ter-Minasova, S.G. (2000). *Yazayk i mezhkulyturnaya kommunikatsiya.* Moskva: Slovo. [Тер-Минасова, С.Г. (2000). *Язык и межкультурная коммуникация.* Москва: Слово.]
- Tolstoy, N.I. (1997). Desna – dextra? Izbrannaye trudy, tom I. *Slavyanskaya leksikologiya i semasiologiya.* Moskva: Yazayki russoy kulyturay. [Толстой, Н.И. (1997). Десна – дextra? *Избранные труды*, том I. *Славянская лексикология и семасиология.* Москва: Языки русской культуры.]
- Uspenski, F. B. (2000). Puty iz varyag v greki: granitsa, doroga, napravlenie v predstavlenii drevnih skandinavov. Prostranstvo. Pamyaty. Maysly (Sost. T.V. Tsivyyan). Moskva. Pereizdano v: Antropologiya kulyturay. Vayr. 1. M., 2002, . 223 – 229. [Успенски, Ф. Б. (2000). Путь из варяг в греки: граница, дорога, направление в представлении древних скандинавов. *Пространство. Память. Мысль* (Сост. Т.В. Цивьян). Москва. Переиздано в: *Антропология культуры.* Вып. 1. М., 2002, 223 – 229]
- Birkhan, H. (1997). *Kelten: Versuch einer Gesamtdarstellung ihrer Kultur.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Boroditsky, L., Fuhrman, O. & McCormick, K. (2011). Do English and Mandarin speakers think about time differently? – *Cognition, Volume 118, Issue 1, 123 – 129.*
- Bowern, C. (2016). Red, yellow, pink and green: How the world's languages name the rainbow. *The Conversation.* Accessible on: <http://theconversation.com/red-yellow-pink-and-green-how-the-worlds-languages-name-the-rainbow-68641>)
- Brauner, Br (1998). Directions/spatial orientations in African languages: further cases. In: Zima, P. (ed.) *Space and Direction in Languages,* Prague: Institute of Advanced Studies at Charles University and the Academy of Sciences of the Czech Republic, 66 – 78.
- Brotton, J. (2014). *A History of the World in 12 Maps.*
- Brown, C.H. (1983). Where do Cardinal Direction Terms Come From? *Anthropological Linguistics*, Vol. 25 (2), 121 – 161.
- Cooperrider, K., Slotta, J., Núñez, R, (2016). Uphill and Downhill in a Flat World: The Conceptual Topography of the Yupno House. *Cognitive Science, March.*
- Dvornik, F. (1949). *The Making of Central and Eastern Europe.* London: Polish Research Centre.
- Jewish Encyclopedia (1906): *The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia.* Accessible on: <http://jewishencyclopedia.com/>

- Muller, K. (1855). *Geographi graeci minores*. Philologue, vol. 2.
Online Etymology Dictionary. Accessible on: <http://www.etymonline.com>
Schmitt, R (1989). Black Sea, *Encyclopædia Iranica*, IV /3, 310 – 313=
Santander, M. (1992). The Chinese South-Seeking chariot: A simple mechanical device for visualizing curvature and parallel transport. *American Journal of Physics*. 60: 9, 782 – 787.
Utrilla, P., C. Mazo, M.C., Sopena, M. Martínez-Bea & R. Domingo. (2009). A palaeolithic map from 13,660 calBP: engraved stone blocks from the Late Magdalenian in Abauntz Cave (Navarra, Spain). *Journal of Human Evolution*, Volume 57, Issue 2, August 2009, 99 – 111.

SPACE ORIENTATIONS IN CULTURE AND IN LANGUAGE

Abstract. East, west, north, south are not universal concepts. In a number of cultures and historical periods they are missing or remain unnamed. The words they designate often turn into conceptual metaphors that pierce in everyday speech. Concepts contain language and cultural knowledge, ideas, assessments. Knowing the national culture is a key to understand the right meaning.

✉ **Dr. Palmira Legurska, Assos. Prof.**

Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski Prohod Blvd.
1113 Sofia, Bulgaria
E-mail: palmiralegurska@abv.bg

✉ **Mr. Ilya Zlatanov**

E-mail: ilya.zlatanov@gmail.com

ФИЛОСОФСКИ ТЪРСЕНИЯ И СЮРРЕАЛИСТИЧНИ МОТИВИ

Светлана Ананиева

Институт за литература и изкуства „М.О. Ауезов“ – Казахстан

Резюме. Авторът представя водещи тенденции и основни направления в развитието на казахската и световната литература, разкрити в колективни монографии, чиито автори са литературоведи и критици от най-авторитетните научни центрове в света. Според тях в прозата се появяват нови хоризонти, нови художествени теми, литературни форми и стилове. Реалният литературен процес преодолява ситуацията на разкол в националните литератури, включително и чуждестранния ъндърграунд. Инакомислието като концепт, емиграцията като творческа стратегия в условията на многоезичие водят към формиране на трансконтинентална литература, към литература на „европейския дом“. На фона на очевидното укрепване на позицията на съвременната литература прозвучават мнения и опасения по повод на това, че разнопосочността на литературното развитие води към неговото изчезване, към размиване на границите.

Keywords: Kazakh and world literature; literary forms; styles; multilingualism; transcontinental literature

Дълбокото осмисляне на натрупания практически/емпиричен и теоретичен материал в казахското литературознание и всестранното изучаване на световния теоретичен опит извеждат съвременните изследвания в областите на литературната история, теория и компаративистика на ново равнище. Сериозните литературоведски изследвания от интегративен тип се базират на критически анализ на дискурса и позволяват изучаването на литературата в световен мащаб, като световен процес.

Интензивно се извършват типологични съпоставки в областта на сравнителното литературознание на най-съдържателните равнища на художествения текст с отчитане на всичките му елементи (типология на автора, персонажа, сюжета и т. н.). В литературоведската компаративистика – едно от водещите направления в съвременната казахска филология, класиката, преосмислена от нови позиции и включена в межкултурни диалози, се изпълва с нови съдържания. Активно и всестранно се изследват проблеми-

те на художествения превод, рецептивната поетика, херменевтиката, стилът, литературната компаративистика и комуникативната поетика.

Водещите тенденции и основните направления в развитието на казахската и световната литература са разкрити в „Очерци върху развитието на световната литература на границата между XX и XXI в.“ (Алмати, 2006), в колективните монографии „Литературно-художествен диалог“ (Алмати, 2008), „Най-новата чуждестранна литература“ (Алмати, 2011), „Интеграционните процеси и казахската литература“ (Алмати, 2011) и др.

Автори на разделите в колективните монографии са литературоведи и критици от най-авторитетните научни центрове в света – Института за световна литература „М. Горки“ към Руската академия на науките, Института за литература към Българска академия на науките, Института за литература към Академията на науките на Молдова, литературни теоретици от Яшкия държавен университет „А. И. Куза“ (Румъния), водещи специалисти от Германската академия на науките (Гьотинген), Института за словашка литература към словашката АН, Бакиния славянски университет, Московския държавен университет „Ломоносов“, Делхийския университет (Индия), Университета в Анкара (Турция), Палацкия университет в Чехия, различни вузове в Казахстан и др.

За пръв път заедно с Колумбийския университет (САЩ) със съдействието на посолството на Република Казахстан в САЩ бяха издадени антологии на казахската литература „The Stories of the Great Steppe / Рассказы великой степи“ (Сан Диего, 2013) и „Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat. The Outside World in Kazakh Literature / Летний вечер, ночь в прерии, земля золотой пшеницы: зарубежный мир в казахской литературе“ (Сан Диего, 2016). Според американските учени „Разкази от великата степ“ позволяват да се направи „интелектуално и литературно пътешествие в Казахстан“ (Робърт Д. Гутман, Johns Hopkins University) и открива за англоезичния читател „един нов свят на литературите на Централна Азия – разнообразието на култури и многоезичието на Казахстан“ (Пол Майкъл Тейлър, Smithsonian Institution). „The Stories of the Great Steppe“ и „Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat“ се приемат като учебник в американските университети, където се изучава казахска култура. Антологията „Лятна вечер, нощ в прерията, земя на златно жито: чуждият свят в казахската литература“, включваща художествени текстове от XIX и XX в., позволява да се представи творчеството на казахските поети и белетристи в историко-литературна перспектива и да се проследи как се е развивала, обогатявала и възлизала на нови смислови равнища екологичната тематика, как се е развивало изучаването на проблема „човек и природа“.

Съвременните казахско-американски литературни връзки обхващат широк спектър и имат своя история, което позволява да се открие механиз-

зъм за наследяване и смяна на традициите, натрупването на художествени ценности, ролята на новите художествени преводи и т.н. На това е посветена колективната монография „Казахско-американски литературни връзки: съвременно състояние и перспективи“ (Алмати, 2016). Компаративният метод на анализ и диахронният анализ на повествователните структури, референциалните аспекти на наратива, които са в състояние да породят повествователни (художествени, дискурсивни) светове (story worlds), имат особена роля в извършените от казахстанските и американските литературоведи анализи на художествения текст. Съдържателната страна на художествените произведения се проявява в ракурса на диалогичната поетика в литературите на Казахстан и САЩ. Избраните траектории на изследванията са насочени към проявление и разкриване на общите моменти в развитието на двете литератури, многообразието на естетическия ландшафт, мултикултурализмът като водеща черта в националните култури на Казахстан и САЩ. При това „самоидентификацията“ и „диалогът“ се налагат като ключови категории в съвременното хуманитарно знание.

Център на изследванията на казахските и американските литературоведи, автори на раздели в монографията, е най-новият период в казахско-американското литературно сътрудничество, появата на нови явления, световните тенденции и различните иновации в системата на съвременните литературни и културни контакти, когато промяната на местожителството на автора изостря имагологичния дискурс в творчеството, а културният трансфер гарантира обективност на извършваните литературоведски изследвания.

Изследването на съвременния световен литературен процес от авторите на новата колективна монография „Световният литературен процес в XXI век“ (Алмати, 2016) включва разкриване на неговото тематично многообразие, основните направления в развитието на националните литератури, водещи дискурси в поезията и прозата, новите форми на художествено изразяване на авторовата личност и света. Авторы на отделните раздели в монографията са местни и чуждестранни литературоведи. Световният литературен процес се анализира като многопластова, многофункционална литературна система с нарастващо влияние на медийната литература. Постреализъм, неомитологизъм, съхраняване на националната идентичност, екзистенциално осмисляне на несвободата на битието, мотиви на отчуждение и самотност се разкриват посредством анализиране на художествени произведения, станали забележителни явления в словесността.

През XXI век се формира нова би- и полиезикова картина на света. Историческото време и националната съдба са показвани от съвременните творци в съдбата на героите. В прозата се появяват нови хоризонти, нови художествени теми, литературни форми и стилове. Реалният литерату-